

SOME ISSUES OF STUDYING EPIC TRADITIONS IN KARAKALPAK LITERATURE

D. Pirnazarova

Doctoral student of the Research Institute of Humanities,
Karakalpakstan branch of the Academy of Sciences of the Republic of
Uzbekistan

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11499768>

ARTICLE INFO

Received: 28th May 2024

Accepted: 04th June 2024

Online: 05th June 2024

KEYWORDS

The epic, the literature, the tradition, the epic, the lyric, the drama, the novel, the story, the fairy tale, the folklore, the form, the genre.

ABSTRACT

The article examines the sources of appearance of epic traditions in Karakalpak literature, as well as their scientific sources.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ЭПИЧЕСКИХ ТРАДИЦИЙ В КАРАКАЛПАКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Д.Пирназарова

Докторант Научно-исследовательского института гуманитарных наук
Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11499768>

ARTICLE INFO

Received: 28th May 2024

Accepted: 04th June 2024

Online: 05th June 2024

KEYWORDS

Эпос, литература, традиция, эпика, лирика, драма, роман, повесть, сказка, фольклор, форма, жанр.

ABSTRACT

В статье рассматриваются источники появления эпических традиций в каракалпакской литературе, а также их научные источники.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫНДА ЭПИКАЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРДИ ҮЙРЕНИЎДИҢ ГЕЙПАРА МӘСЕЛЭЛЕРИ

Д.Пирназарова

Ўзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар Илимлер илим изертлеў институты таяныш докторанты

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11499768>

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Received: 28th May 2024

Accepted: 04th June 2024

Online: 05th June 2024

KEYWORDS

Мақалада қарақалпақ әдебиятында эпикалық дәстүрлердің пайда болуы дереклери сөз етилген. Сондай-ақ оның илимий түсиниклерине итибар берилген.

Мақалада қарақалпақ әдебиятында эпикалық дәстүрлердің пайда болуы дереклери сөз етилген. Сондай-ақ оның илимий түсиниклерине итибар берилген.

Қайсы бир миллий әдебиятларда болсын эпикалық дәстүрлер түсиниги сол халық пенен миллеттиң ана сүти менен қарысқан аўыз еки халық дөретиўшилигинен басланатуғынлығын ҳәзир ежелеп дәлийлеп отырыў шәрт емес шығар. Ал бул түсиник әдебияттаныў терминлериниң көрсетиўи бойынша «ЭПОС» яғный көркем әдебияттың үш түрли жанры «эпика», «лирика», «драма» - деген терминлер өз-ара тығыз байланыслы, айырмашылықларға да ийе болыўи мектеп партасынан баслап оқыўшыларға аян болса керек. Солай да болса буған, «эпос» қа былайынша түсиндирме терминлер сөзликте былайынша түсиник берилген : «Эпос – грек тилинен алынған еpos- сөз ертек, бириншиден турмысты кең түрде қамтып алыўшы заманагөй шығармалар: прозалық жанрлар: роман, повесть, гүрриң ҳәм тағы басқалар түсиниледи» [1:237] деп берилген.

Демек, бул сөз терминниң дәслепки атамасының түсиниги, пикирлеримизди эпикалық дәстүрлер дегенде фольклордағы «ертек» яғный бүгинги прозаның киши оператив жанрлық түри – формасы болған аўызша гүрриңлер, әңгимелер, жазба реалистлик мазмун ҳәм формаға енген «реалистлик гүрриңлерден» баслаўға туўра келеди. Қақыйқатында да эпос, эпикалық дәстүрлеримиз, бүгинги жоқары раўажланған көркем реалистлик проза гүрриңлерден басланатуғынлығы көп ўақытлардан берли айтылып, белгили бир системаға түсирилип келген, теориялық ҳәм әмелий түрде тастыйқланған түсиник. Сонлықтан қарақалпақ әдебиятын изертлеўшилердиң барлығы да; «әдебий дәстүр ретинде эпикалық баянлаў фольклордан келди» [2:14] деп көрсетеди. Сондай-ақ конкрет илимпаздың дурыс көрсеткени бойынша: «Гүрриң етиўдиң эпикалық баянлаў дәстүри – жаңа прозаға етиўдиң басқышы болды» [2:14] деген пикир дурыс айтылған.

Қарақалпақ әдебияттаныў илиминде бул сыяқлы паралель пикирлер ҳәзирги заманагөй проза: роман, повестлердиң изертлеўшилери, усы жанрдың пайда болыў ҳәм қәлиплесиў жоллары, эволюциясы туўралы арнаўлы мийнетлер жазған илимпаз, сыншы әдебиятшылар Ж.Нарымбетов, Қ.Камаловлардың белгили мийнетлеринде [3,4] анық көрсетилип, сол өткен әсирдиң 70 жылларындағы әдебияттаныў илиминиң илимий теориялық дәрежесинде жетерли фактлер, белгили концепциялар менен дәлийллеп пикирлер айтылған. Қақыйқатында да басқа халықларға салыстырғанда бираз кешлеў ҳәм барынша қарама-қарсылықлар менен өз қәлиплесиў ҳәм раўажланыў

жолына, көп формалық, көп стиллик соқпақларына ийе болған роман да, повестте ең алды менен миллий дәстүрлері болған аңыз екі ертеклер, әңгімелер менен кең эпослық орны гирейлі жанр болған дәстанлардан саға алатуғыны сөзсиз. Сонлықтан булар Ж.Нарымбетовтың «Қарақалпақский роман», Қ.Камаловтың «Қарақалпақ повести» атлы монографияларында жетерлі факт, мысаллар хәм өзінен бұрынғы айтылған сол ўақыттағы улыўма әдебияттаныў илиминдеги теориялық ойларға сүйенип дәлийлеп, өзине тартымлы сөз етилген, таллаўлар жүргизген, усы жанрлардың хәр бир басқышындағы (XX әсирдеги) фольклордың: ертеклер, аңызша гүрриңлер, аңызлардың, дәстанлардың роли көрсетип берилген.

Ал соңғы ўақытлары бул мәселелерге байланысly жаңаша терең ойлы, әдебияттаныў илиминің соңғы позицияларына байланысly мийнетлер жарық көрди[5,6]. Олардағы С.Баҳадырованың докторлық диссертациясының жуўмағы болған «Фольклор и каракалпакская советская проза» мийнетинде фольклоризм мәселеси өз жаңашылығы менен аңыз екі сөз өнериндеги хәр қыйлы поэтикалық, эстетикалық сыпатлардың бүгинги, XX әсирдеги қарақалпақ прозасын раўажландырыўдағы роли терең илимий пикирлерге негизленип, фольклордың роли айрықша унамлы фактор сыпатында дәлийленеди. Бул мийнетте фольклорлық дәстүрлер менен басқа да туўысқан халықлар көркем прозасының хәр бир дәўирге сәйкес, бизден бұрынырақ рус хәм европа әдебиятының дәстүрлерин миллий фольклорлық поэтика менен синтезленген қәсийетлери қарақалпақ прозасы ушын үлги, олар рус әдебияты хәм европа әдебиятлары менен мәдениетларын ийелеўдеги орталық басқыш «көпир» болғанлығы да дурыс айтылған хәм дәлийленген.

Сондай-ақ соңғы арнаўлы мийнетлердің биринде эпикалық миллий дәстүрлердің XX әсирдеги қарақалпақ әдебияты ушын роли: С.Мәжйитовтың 20 жыллардағы қарақалпақ прозасының қәлиплесиўинде өтиў басқышы болды. С.Мәжйитовтың «Сүйин хәм Сара», «Қулмурат», «Он тоғыз» шығармалары проза хәм қосық пенен жазылған дәстүрий эпикалық аңызларды еске түсиреди [6:15] деп дурыс көрсетилген хәм бунда қарақалпақ әдебиятындағы эпикалық дәстүрлердің XX әсирдеги миллий прозамыздың қәлиплесиўиндеги орны, функциясы кемситилген халда объективлик пенен пикир айтылғаны унамлы деп есаплаўға туўра келеди. Ал гейпара мийнетлерде, атап айтқанда Ж.Нарымбетовтың қарақалпақ романларының пайда болыў хәм қәлиплесиўине арналған монографиясында роман дәретпелеринің дәслепки хәм орталық, 50 жыллардағы басқышларындағы кемшиликлердің барлығы фольклорлық эпикалық баянлаўдың бир тәрәплемелиги, дәстанлық сүүретлеў олардағы қахарман образларын жаратыўдағы бир тәрәплеме унамлы қәсийетлерди ғана ИДЕАЛЬ сыпатында схематизм менен баянлаў [3] деп түсиндириледі. Бул позиция сол 60-70 жыллардағы миллий әдебиятларды «артта қалған халықлар әдебияты», «қалақ әдебиятлар» деп ойлап пикирлер айтыўшы, яғный миллет раўажланыўларын көбирек кемситип баҳалаў сыяқлы принциплерге еликлеген унамсыз пикирлердің тәсиринде келип шыққан деп есаплаўға туўра келеди. Ал ҳақыйқатында олай емес, өйткени хәр қандай миллий әдебиятлардың да өзине тән өзгешеликлери, соған сай миллий аңыз екі сөз өнеринің де өзінше бай, оригинал

мазмунлық ҳам формалық поэтикалық сыпатлы белгилер көзге тасланады. Соның ушын да аты дүнья жүзине мәлим болған үлкен психологик ҳам лирикалық проза дөретиўшиси Ш.Айтматов: «Мениң еки сыйнатуғын қудайым бар. Бириншиси – М.Әўезов болса, ал екинши қудайым – бул қырғыз фольклоры, халқымыздың уллы эпос «Манас» ...» деген екен. Мине, бул пикирлерде халықтың ҳәр қандай миллетин де бүгинги раўажланыўының тийкары фольклор, миллий аўыз еки сөз өнериндеги лирикалық ҳам эпикалық дәстүрлердиң ҳәр бир халық әдебиятында да роли үлкен екенлиги аңлатып турады. Сол тийкарда биз қарақалпақ әдебиятындағы эпикалық ҳам басқа да жанрлардағы дәстүрлердиң көркемлик эстетикалық, эволюциялық раўажланыўына келетуғын болсақ, миллий фольклорымыздың поэтикалық өзгешеликлери [7] ҳам оның эстетикасы [8] ҳаққында үлкен илимпазлардың фундаменталь мийнетлери жәрияланған, олардың қунлы сыпатлы белгилери илимий фольклорлық ҳам тарийхый аспектте де талланғанлығын атап өтиў орынлы болса керек. Ҳақыйқатында да қарақалпақ фольклоры, әсиресе, дәстанларымыз жүдә бай өзгешеликлерге ийе, олардың улыўма түркий халықларының сөз өнеринен де артықмашлықлары менен реалистлик поэтика сыпатлары, тарийхый қәсийетлери бай ҳам тереңде екенлигин фольклорист илимпазларымыз тәрәпинен жүдә тыянақлы түрде изертленип [9,10] оларды әмелий түрде ислетип пайдаланыў, бүгинги реалистлик жазба әдебиятымыздың тек ғана эпикалық жанрлық көп түрлиги гүрриңлер, повестлер, новеллалар менен романларда пайдаланыў жазыўшыларымыздың өз еркине ҳам талант оригиналлығына қалдырылған. Булар туўралы жазыўшыларымыздың өзлери де әмелий түрде сол эпикалық дәстүрлерди пайдаланып қоймастан, ал сол миллий дәстүрлердиң өз дөретиўшилик психологиясында қалайынша писип раўажланыў дәрежесине жетискенликлери туўралы итибарлы, әмелий тийкарға ийе, илимий теориялық әҳмийети бар ой-пикирлерин жазып қалдырған. Мысалы, Т.Қайыпбергенов өзиниң көп санлы мақалаларында ҳам бир неше әдебиятшы алымлар менен диалогларында, публицистикалық мақалаларында атақлы «Қарақалпақ дәстаны» трилогиясында халықтың көркемлик танымына сиңип кеткен эпикалық ойлаў, яд, «әпсана»лық пикирлеўлерди өзінше ислеткенлиги туўралы жүдә терең ойлы ҳам әмелий пикирлерин ортаға салады [11]. Жазыўшының пикирлери ойынша «дәстан»лық, «әпсана»лық ойлаў халқымыздың буннан бир неше әсир бурынғы қарақалпақлар тарийхын, оның трагедиялық соқпақлары менен драматизмге толы арпалыслы тарийхый өтмишти сүүретлеўге қолайлы екен. Соның ушын да Т.Қайыпбергенов өзиниң атақлы «Қарақалпақ дәстаны» трилогиясының биринши китабын «Маман бий әпсанасы» деп аталыўы тосыннан туўылмаған, ол сөз шебериниң узақ ой толғанислары менен саналы дөретиўшилик устаханасы творчестволық психологиясының өзіншелигиниң жемиси болып, әлбетте, бул миллий аўыз еки сөз өнеримиздеги ертеклер, әпсаналардың, легендалардың бүгинги жаңғырығы десек шынлыққа сәйкес келеди. Әлбетте, жазыўшы бул миллий эпикалық дәстүрлерди сол турысында ғана схематик түрде «көширип» пайдаланбастан, шығарманың улыўма сюжетлик композициялық, конфликтлик өзегинде пүткил жәхән әдебиятын, Шекспир

менен Толстой, Шолоховтың да эпикалық дәстүрлерінің олардағы образлар жаратыудағы өмір шынлығына сәйкес келетуғын, дәйірдің тарихый хақықатлығын ашып беріуші трагизмді, яғнай эпика менен драманың синтезин пайдаланбаған ба екен?! Әлбетте, бул оғада қоспалы жанрлық стиллик дифференция, синтезлик қубылыс тек ғана эпикалық дәстүрлердің көшірмеси емес, ал жазыушы ТАЛАНТының, көркем миллий ой-пикирлеримиздеги қоспалы қубылыслардың нәтижеси екенлиги анық. Бизіңше миллий эпикалық дәстүрлердің эволюциясы дегенде де усындай қыйын, қоспалы хәм тәбийғый процессти түсинсек керек.

Қарақалпақ әдебиятында көркем реалистлик романларда Т.Қайыпбергенов тен басқа, мысалы, К.Мәмбетовтың тарихый романлары болған «Посқан ел» («Зобалаң», «Топалаң»), Түркстан шығармаларында да биз эпикалық дәстүрлерди айрықша аңғарыуымыз мүмкин. Әсиресе, жазыушы барлық сүүретлеу усуллары: диалог, ишки монолог, пейзаж, портрет жаратыуларда да дәстүрий эпикалық мазмун хәм формаларды, жыраулар образын жаратыуда да саналы хәм тәбийғый халда миллий ауыз еки сөз өнерінің түрлери, оның таңбалары, миллий эпизмнің сыпатлы белгилери анық көзге тасланады. Бул тарихый романлардың хәр биринде миллий эпикалық сүүретлеудің эмоциясы, ондағы тил шеберлигинде де фольклоризмнің эпикалық сыпатлы белгилери менен риторикалық рифмикалық прозаның үлгилери жарқырап көринип турады хәм олардың барлығы хәр қандай оқыушыға да жағымталлы көринеди. Усындай сыпатлы белгилер, тил шеберлиги менен баянлау манерасындағы фольклорлық қасиетлер көркем прозамызда өткен әсирдің 60 жыллары жазылып жәрияланған Ж.Аймурзаевтың «Қызкеткен» романында да қолланылған, ондағы конфликтлер дүзиу хәм олардың шешиминде де миллий эпикалық дәстүрлердеги мейли унамсыз көринсе де схематизм менен көрсетиу ерикли-ериксиз түрдеислетилгенлигин көпшилик илимпазлар сынға алған. Ал бирақ соңғы айырым изертлеулерде бул процесстиң нызамлылығы, тәбийғыйлығы, миллий романлардың қоспалы, қарама-қарсылықлы рауажланыуы ушын тән екенлиги дурыс айтылған. [12].

К.Мәмбетовтың «Түркстан» романында айрықша көринип туратуғын нәрсе сол, жазыушы бунда шын мәнисиндеги миллий эпикалық дәстүрлерди трагедиялық картиналар, қорқынышлы деталлық сүүретлеу усулларын ислетип, бул арқалы хақықый эпикалық дәстүрлердің бүгинги романларымыздағы улыума көркем прозамыздағы эволюциясын аңлатқан сыяқлы. Тереңирек ойлап қарасақ, жазыушының бул «Посқан ел» («Зобалаң», «Топалаң») романының дауамы, оның үшінши китабында хақықатында да биз Жийен жыраудың «Посқан ел» толғауындағы картиналық көринислерге, яғнай эпикалық баянлауға трагизмди сиңирип сүүретлеу манерасының реалистлик көринисин табамыз. Жазыушы бунда жүрек шортырарлық көринис деталларын айқынластырып сүүретлеу менен жунгар басқыншыларының жауызлық, рехимсизликлерин эмоционаллық пенен ашып сүүретлейди, ал айырым қахарманлыққа толы айқас шайқасларды (әсиресе, романның соңына таман) халық қахарманлығы, миллий дәстанларымыздағы эпикалық сүүретлеудеги патриотизмди, гуманизмди мүмкин идеалластырып алса да, дурыс

ислеген. Булардың барлығы нағыз миллий эпикалық дәстүрлердің бүгінгі көркем ой-пикирлеримиздегі эволюциясы деп есаплайға толы арзыйды

Усылардың барлығын есапқа алған бул мәселени еле тереңирек хәм кеңирек изертлеп, белгили жуўмақлар шығарыў миллий әдебиятымызды илимий теориялық системалы изертлеўдің ең актуаль мәселелериниң бири деп есаплаймыз.

References:

1. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебиеттаныў атамаларының русша қарақалпақша түсіндірме сөзлиги. Нөкис, «Билим», 1994.
2. Бекбергенова М. Қарақалпақ әдебиятында дәстүр хәм мийраслылық. Нөкис, «Билим», 2004.
3. Нарымбетов Ж. Каракалпакский роман. Ташкент, «Фан», 1974.
4. Камалов Қ. Қарақалпақ повести. Нөкис, 1977.
5. Баҳадырова С. Роман хәм дәўир. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1978.
6. Бекбергенова З. Жазыўшы хәм шеберлик. Нөкис, «Билим», 2020.
7. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларының поэтикасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1966.
8. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклорының эстетикасы. Нөкис, 1972.
9. Сағитов И. Қарақалпақ қаҳарманлық эпосы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1966.
10. Хошаниязов Ж. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстаны «Алпамыс» Нөкис, 1992.
11. Қайыпбергенов Т. Көздің қарашығы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1986.
12. Бекбергенова З. Хәзирги қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы. Нөкис, «Илим», 2016.